

مشاهیر گیلان

ابراہیم فخرائے

بازخوانی و ویرایش
 ہادی میرزا نژاد موحد
 با همکاری غلامرضا فروتن

مشاهیر گیلان

ابراهیم فخرائی

بازخوانی و ویرایش:
هادی میرزائزاد موحد

با همکاری:
غ - فرهنگ فروتن

سرشناسه: فخرائی، ابراهیم، ۱۳۶۶-۱۳۷۸.
 عنوان و نام پدیدآور: مشاهیر گیلان/ ابراهیم فخرائی؛
 بازخوانی و ویرایش هادی میرزائزاد موحد.
 مشخصات نشر: رشت: فرهنگ ایلیا، ۱۳۹۴.
 مشخصات ظاهری: ۲۷۴ ص.: مصور، عکس، نمونه.
 شابک: ۰-۴۲۵-۱۹۰-۹۶۴-۹۷۸
 یادداشت: نمایه.
 موضوع: مشاهیر -- ایران -- گیلان -- سرگذشتنامه
 موضوع: گیلان -- سرگذشتنامه
 شناسه افزوده: میرزائزاد موحد، هادی، ۱۳۵۲ - ویراستار
 شناسه افزوده: فرهنگ فروتن، غلامرضا، ۱۳۲۳ -
 رده بندی کنگره: ۱۳۹۴ ۳۸۲۵/۴۹ DSR
 رده بندی دیویی: ۹۵۵/۲۳۰۹۲۲
 شماره کتابشناسی ملی: ۳۹۳۵۴۹۵

• مشاهیر گیلان • ابراهیم فخرایی

• بازخوانی و ویرایش: هادی میرزائزاد موحد • با همکاری: غ. فرهنگ فروتن

• چاپ نخست: ۱۳۹۴ • شمارگان: هزار نسخه • شماره نشر: ۵۵۰

• آماده سازی: کارگاه نشر فرهنگ ایلیا • طرح جلد و صفحه آرایی: شاهین بشرا

• همه ی حقوق این کتاب محفوظ است.

• شابک: ۰ - ۴۲۵ - ۱۹۰ - ۹۶۴ - ۹۷۸

• نشر فرهنگ ایلیا؛ رشت، خ آزادگان، جنب دبیرستان بهشتی، (خ صفایی). خ حاتم، شماره ۴۹

تلفن: ۳۳۳۴۴۷۳۳ ۳۳۳۴۴۷۳۲ ۰۱۳ - دورنگار: ۳۳۳۲۱۸۲۸ - ۰۱۳

Email: nashreilia@yahoo.com

www.farhangeilia.ir

فهرست مطالب

- یادداشت حوزه‌ی هنری گیلان / ۱
- یادداشت ویراستار / ۳
- ابراهیم فخرایی؛ از آفخرا تا سلیمان داراب / ۷
- پیش گفتار مولف / ۱۳
- مشاهیر گیلان / ۱۷
- آستانهای، حاجی عبدالله / ۱۹
- اُمَن، حاجی شیخ محمدحسن / ۲۰
- آموزگار، میرزا ابوطالب / ۲۰
- ابوالحمد، نجم‌الدین / ۲۱
- ابوالمَله، حاجی میرزا محمدرضا / ۲۲
- ابوالهدی لنگرودی، سید جعفر / ۲۲
- احمد، آقا تقی / ۲۳
- احمد، آقا شریف / ۲۳
- ادیب‌السلطان سمیعی، عبدالحمیدخان / ۲۳
- ادیب‌السلطنه سمیعی، حسین / ۲۴
- ارفع‌الحکما رازی، دکتر مهدی / ۲۸
- اشکوری، سیدابوالحسن / ۲۹
- اشکوری، سیدابوالقاسم / ۲۹
- اشکوری، سیدحسن / ۳۰
- اشکوری، سیدحسین / ۳۳
- اشکوری، قطب‌الدین محمد / ۳۳
- اشکوری، میرزاهاشم / ۳۴
- اعتمادزاده، میرزا محمدعلی / ۳۵
- افراشته، محمدعلی (راد بازقلعه‌ای) / ۳۷
- افصح، شیخ‌ابوالقاسم / ۳۷
- امام جمعه، حاجی محمدعلی / ۳۷
- امانی، اسکندرخان / ۴۰
- املشی، شیخ بهاء‌الدین / ۴۰
- امیر رحمت (شیخ ولی‌الله رحمت‌آبادی) / ۴۰
- امیرشاهی، سید احمدخان / ۴۲
- امیریگانه، عطاءالله‌خان / ۴۲
- امین‌الملک (اسماعیل مرزبان) / ۴۳
- امین دیوان، حاجی محمدعلی‌خان / ۴۳
- انشائی، میرزا محمدی / ۴۴
- باروت‌کوبی، تقی / ۴۴
- باور، دکتر منصور / ۴۵
- بحرالعلوم، سیدحسن / ۴۵
- بنی‌مهد لنگرودی، محمدتقی شریف‌الاعما / ۴۶
- پسیخانی، محمود / ۴۷
- پورداوود، ابراهیم / ۵۰
- پوررسول، میرزا اسماعیل / ۵۱
- پیرتاج تولمی، شیخ جمال‌الدین / ۵۱
- پیربازاری، محمدعلی / ۵۲
- پیرزاده، حسین / ۵۲
- پیشوا، هادی / ۵۲
- پیشوایی، سیدحسین / ۵۲
- تائب، حاجی سیدمحمد / ۵۳
- تقی بیج / ۵۵
- تنکابی، حسین بن ابراهیم / ۵۵
- تنکابی، محمد بن سلیمان / ۵۵
- تنکابی، مولی محمدزمان / ۵۶
- تنکابی، میرزاظاهر / ۵۶
- تنها (شیخ علی طالقانی) / ۶۰
- جلوه (شیخ محمدرضا کلامی) / ۶۱
- جنگل‌نویس، میرزا یوسف‌خان / ۶۲
- جنگلی، اسماعیل / ۶۲
- جوان‌بخت (عزیزالله عمارلونی) / ۶۲
- جوبنه‌ای، حاجی میرزا یوسف‌خان / ۶۲
- جیلانی، تاج‌الدین علیشاه / ۶۳
- جیلانی، حاجی شیخ یوسف / ۶۳
- جیلانی، حسن (حسن دیلمانی) / ۶۴
- جیلانی، حسن (حسن دیلمی) / ۶۴
- جیلانی، حسین / ۶۴
- جیلانی، شیخ ابراهیم / ۶۴
- جیلانی، شیخ ابوطالب / ۶۴
- جیلانی (شیخ حسن قومنی) / ۶۴
- جیلانی، شیخ محمد رفیع / ۶۵
- جیلانی، عبدالرحیم / ۶۵
- جیلانی، عبدالغفار / ۶۵
- جیلانی، عبدالکریم / ۶۵
- جیلانی، عبدالوحید / ۶۵
- جیلانی، محمدخان / ۶۶
- جیلانی، ملا عبدالرزاق / ۶۶

- دیلمی گیلانی، امیرکیکائوس / ۹۷
 دیلمی گیلانی، حسن / ۹۷
 دیلمی گیلانی، قابوس بن وشمگیر / ۹۷
 دیلمی، مهیار / ۹۸
 دیلمی، یحیی / ۹۸
 دیوشلی، شیخ شعبان / ۹۸
 رانکوهی، عبدالرزاق بن مولی میرگیلانی / ۹۸
 رحمت آبادی، بیوک خان / ۹۸
 رحمت سمیعی، طالش خان / ۹۸
 رسا (خورگامی، شیخ باقر) / ۹۹
 رسولی، حاج شیخ باقر / ۹۹
 رشاد، شیخ عبدالرحیم / ۱۰۲
 رشتی، آقا شیخ جواد / ۱۰۲
 رشتی، ابوالقاسم / ۱۰۳
 رشتی، حاجی ملا قاسم / ۱۰۳
 رشتی، حاجی میرزا حبیب‌الله / ۱۰۳
 رشتی، سید کاظم / ۱۰۶
 رشتی، شیخ احمد طاهری / ۱۱۱
 رشتی، شیخ حسین / ۱۱۱
 رشتی، شیخ عبدالحسین / ۱۱۱
 رشتی، شیخ محمد حسن / ۱۱۳
 رشتی، شیخ محمد (زاهد) / ۱۱۳
 رشتی، شیخ محمد علی / ۱۱۴
 رشتی، ملا آقا جان / ۱۱۴
 رشتی، ملا طاهر / ۱۱۴
 رشتی، ملا علی محمد / ۱۱۴
 رشتی، ملا عیسی / ۱۱۴
 رشتی، میرزا عبدالرزاق / ۱۱۴
 رضا، آقا نصراله / ۱۱۴
 رضا، حاجی آقا / ۱۱۵
 رضا، سید رضی / ۱۱۵
 رضا، محمد رضا (طلوع) / ۱۱۵
 رضی (حاجی سید رضی [قومی]) / ۱۱۶
 رفیع، حاجی آقا [رفیع] / ۱۱۶
 رفیع، حاجی [میرزا علی] بحر العلوم / ۱۱۶
 رفیع، حاجی ملا رفیع / ۱۱۶
 رفیع، [محمد] مهدی شریعت‌مدار / ۱۱۷
 روحانی، حاجی سید محمود / ۱۱۷
 روحانی، سید مصطفی / ۱۱۸
 رودباری، آقا سید رضی / ۱۱۸
 جیلانی، ملا عبدالرزاق / ۶۶
 جیلانی، ملا عبدالله / ۶۶
 جیلانی، ملا محراب / ۶۶
 جیلانی، ملا محمد / ۶۶
 جیلانی (ملا محمد تقی شفتی) / ۶۸
 جیلانی، ملا محمد رفیع / ۶۸
 جیلانی، میرزا ابوالقاسم (میرزای قمی) / ۶۸
 جیلانی، نظام‌الدین احمد / ۷۰
 جیلی، رفیع‌الدین / ۷۰
 چمنی، سید جلال / ۷۱
 حاتم، مسیو محمد / ۷۱
 حاجی آقا بزرگ / ۷۱
 حاجی اعتماد / ۷۲
 حافظ‌الصحه، سید جعفر / ۷۲
 حاکمی، مسیو آقاخان / ۷۲
 حبیبی، علی / ۷۳
 حدیدی، محمد تقی وهاب‌زاده / ۷۳
 حریری، حاجی احمدی / ۷۴
 حزین، محمد علی بن ابی طالب بن عبدالله / ۷۶
 حسام، کاس آقا / ۷۷
 حسینی، اشرف‌الدین (نسیم شمال) / ۷۷
 حشمت، دکتر ابراهیم / ۸۴
 حکیم‌الملک / ۸۴
 حکیم بقراط / ۸۵
 حکیم مؤمن (میرفتاح بن حکیم تنکابنی) / ۹۰
 خان اکبر / ۹۰
 خاور، میرابوطالب اسدی / ۹۰
 خلخالی / ۹۳
 خمایی، حاجی ملا محمد / ۹۳
 دانش، حسام‌الاسلام / ۹۳
 دیلمی، ابوالفتح / ۹۵
 دیلمی، ابوعبدالله (ابوالحسن) / ۹۵
 دیلمی، حسن / ۹۵
 دیلمی، رشیدا / ۹۵
 دیلمی، سائر / ۹۵
 دیلمی، سید علی / ۹۶
 دیلمی، شاه صدرا / ۹۶
 دیلمی، شیرویه / ۹۶
 دیلمی، علی / ۹۶
 دیلمی گیلانی، امیر عضدالدوله / ۹۷

- رودباری، حاجی سید تقی / ۱۱۸
 رودباری، حاجی سید حسین / ۱۱۸
 رودباری، حاجی سیدمهدی / ۱۱۸
 رودباری، شیخ احمدبن محمد بن قاسم / ۱۱۹
 زاهد گیلانی، ابراهیم / ۱۱۹
 زاهد گیلانی، شیخ [ابراهیم] / ۱۱۹
 زاهدی، ابراهیم / ۱۲۲
 زهری، کاظم / ۱۲۳
 زمانی انزلیچی، حاجی یوسف / ۱۲۳
 سالکدهی، صدرالدین محمد / ۱۲۳
 سراج، ابراهیم / ۱۲۳
 سرخی، میرزا عبدالغنی / ۱۲۳
 سرکیسیانس، مسیو آواگیم / ۱۲۳
 سیگاری (نیکنژاد)، شیخ احمد / ۱۲۴
 شازده، ابراهیم / ۱۲۵
 شبان، میرزا یوسفخان / ۱۲۵
 شرفشاه / ۱۲۵
 شریعتزاده (حاجی آقا رضا رفیع) / ۱۲۵
 شریعتمدار، حاجی میرزا ابوالحسن / ۱۲۸
 شریعتمدار، میرزا [محمد] مهدی / ۱۲۸
 شفتی، حاجی سید محمدباقر / ۱۲۸
 شفتی، ملا حسن / ۱۳۲
 شهر آشوب، سیدجلال / ۱۳۲
 شیخ الاسلام ماسوله‌ای، حاجی میرزا عبدالباقی / ۱۳۲
 شیخ الاسلام گیلانی، ملا حسن / ۱۳۴
 صادقی، شیخ کاظم / ۱۳۴
 صادقیان، محمدعلی / ۱۳۴
 صالح، سید صالح / ۱۳۵
 صالح، سید عبدالوهاب / ۱۳۶
 صدرالاطباء / ۱۳۷
 صدر الشریعه / ۱۳۷
 صفاری، میرزا صادق خان / ۱۳۸
 صوتی، حسین / ۱۳۸
 صیقلانی، حاج شیخ حسن / ۱۳۹
 ضیابری، [آقا سید محمود] / ۱۳۹
 طالب (یحیی خان گیلانی) / ۱۳۹
 طالش، ایاز / ۱۳۹
 طالع (علی طالقانی) / ۱۳۹
 عاصی، شیخ محمدحسن / ۱۳۹
 عاقل، سید حسین / ۱۴۰
 عشرتی / ۱۴۰
 عکاسی، میرزا مهدی خان / ۱۴۰
 عَلَم‌الْهُدَى (حاجی شیخ علی حلقه‌سری) / ۱۴۰
 عمارلویی، احمد / ۱۴۱
 فاضل‌نیا، سیدمهدی / ۱۴۴
 فدایی، احمد بن شیخ محمد لاهیجی / ۱۴۷
 فرید، دکتر ابوالقاسم لاهیجانی / ۱۴۷
 فلک‌المعالی لاهیجی، شیخ حسین / ۱۴۷
 فومنی، حاجی شیخ ملا علی / ۱۴۷
 فومنی، عبدالفتاح / ۱۴۸
 فیلسوف‌الدوله (میرزا کاظم رشتی) / ۱۵۰
 قاری / ۱۵۲
 قدسی / ۱۵۲
 کاسگل / ۱۵۳
 کبریت‌خان / ۱۵۳
 کیلا کیجا / ۱۵۳
 کرگنرودی، ملا عزیز شریعتمدار / ۱۵۳
 کسمائی، حاجی احمد / ۱۵۴
 کسمائی، محمدآقا / ۱۵۴
 کسمایی، میرزا حسین خان / ۱۵۴
 کشاورز، کریم / ۱۵۵
 کوچصفهانی، حاجی کریم آقا (کریم اف) / ۱۶۳
 کوشیار، کیا ابوالحسن / ۱۶۳
 کی استوان، حسین / ۱۶۴
 کیهان، میرزا شکراله خان تنکابنی / ۱۶۴
 گارنیه، میرزا محمود / ۱۶۴
 گاوان، محمود (عمادالدین) / ۱۶۴
 گیلانی، ابوعبدالله / ۱۶۵
 گیلانی، اسماعیل / ۱۶۵
 گیلانی، حاجی میرزا نصیر / ۱۶۵
 گیلانی، حکیم ابوالفتح / ۱۶۶
 گیلانی، حکیم علی / ۱۶۶
 گیلانی، حکیم میرزا ابراهیم / ۱۶۷
 گیلانی، سیدعلی / ۱۶۷
 گیلانی، سید محمدتقی / ۱۶۷
 گیلانی، شیخ حسین / ۱۶۸
 گیلانی، شیخ عبدالقادر / ۱۶۸
 گیلانی، عبدالکریم / ۱۷۰
 گیلانی، شمس‌الدین محمد / ۱۷۰
 گیلانی، شیخ عبدالنوحید / ۱۷۰

- گیلانی، شیخ عنایت‌الله / ۱۷۱
 گیلانی، صادق بیگ افشار / ۱۷۱
 گیلانی، عبدالسلام / ۱۷۱
 گیلانی، علی / ۱۷۱
 گیلانی، عیسی / ۱۷۱
 گیلانی، محمدسعید / ۱۷۱
 گیلانی، محمد شفیع / ۱۷۱
 گیلانی، ملا حسن / ۱۷۱
 گیلانی، نظام‌الدین احمد / ۱۷۲
 گیلک خماسی، محمدعلی / ۱۷۲
 گیلی، نورالدین / ۱۷۲
 لاهیجی، ابوالقاسم / ۱۷۲
 لاهیجی، بهاء‌الدین / ۱۷۳
 لاهیجی، حسن / ۱۷۳
 لاهیجی، شیخ محمد / ۱۷۳
 لاهیجی، عبدالقادر / ۱۷۵
 لاهیجی، علی بن شمس‌الدین / ۱۷۵
 لاهیجی، محمدباقر / ۱۷۵
 لاهیجی، محمدباقر بن محمد / ۱۷۵
 لاهیجی، محمد نورالدین / ۱۷۶
 لاهیجی، محمود / ۱۷۶
 لاهیجی، ملاصفرعلی / ۱۷۶
 لاهیجی، ملا عبدالرزاق / ۱۷۶
 لنگرودی، حاجی ملا جعفر / ۱۷۶
 مازندرانی، حاجی شیخ عبدالله / ۱۷۷
 مجتهد، حاجی محمد ابراهیم / ۱۷۸
 مجتهد، حاجی میرزا حسن / ۱۷۸
 مجتهد رشتی، حاجی میرزا علی / ۱۷۸
 محمدبن عبدالخلاق / ۱۷۸
 مدیرالممالک / ۱۷۸
 مدرّس چهاردهی، میرزا محمدعلی / ۱۷۹
 مدیرالاطباء، سیدباقرخان / ۱۸۱
 مدیرالملک، عبدالحسین خان قومنی / ۱۸۱
 مرد، ملا موسی / ۱۸۲
 مرعشی، سیدظہیرالدین / ۱۸۲
 مستوفی، میرزا کاظم خان / ۱۸۲
- مشیری، سیدابراهیم خان / ۱۸۳
 مطبعه، حاجی آقا رضا / ۱۸۳
 مظفرزاده، میرصالح خان / ۱۸۳
 مظفری (قاضی شمس‌الدین محمد گیلانی) / ۱۸۴
 معتمد همایون / ۱۸۴
 معین، دکتر محمد / ۱۸۵
 معین‌الرعایا / ۱۸۷
 معین‌السلطنه، حاجی محمدعلی / ۱۸۸
 معین‌الممالک، حاجی میرزا احمد / ۱۸۸
 معین همایون / ۱۸۸
 مفتخرالملک، میرزا هادی خان / ۱۸۹
 ملا رفیعا (رفیع‌الدین محمدبن فرج گیلانی) / ۱۸۹
 ملک‌الاطباء (حاجی آقا بابا رشتی) / ۱۸۹
 منجم‌پاشی / ۱۹۰
 موسوی، حاجی میرعبدالباقی / ۱۹۱
 میرزا کوچک خان / ۱۹۲
 میناسیان، آرسن / ۱۹۳
 ناصرالاسلام (سید یحیی ندامانی) / ۱۹۸
 نامی، ابراهیم نعمت‌زاده / ۱۹۸
 نجدالدوله / ۱۹۸
 نصیر، ملا محمد خلف / ۱۹۹
 نصیر، حاجی میرزا / ۱۹۹
 نظام‌الدین (سلیمان بن حسن دیلمی) / ۱۹۹
 نظام‌الدین (شیخ مرتضی رشتی) / ۱۹۹
 نواب‌الملک، عبدالله خان / ۲۰۰
 نوروزی، مشیرالدیوان انزلیچی / ۲۰۰
 نوکام، کاظم خان / ۲۰۰
 نهاوندی، علی اکبر / ۲۰۰
 وحدت، شیخ علی ابن عطا / ۲۰۰
 هدایت، عزت‌الله خان / ۲۰۱
 هدی، میرمنصور سید حسنی / ۲۰۱
 یحیایی، مسیو محمدتقی / ۲۰۱
- بی‌نوشت‌ها / ۲۰۲
 نمایه عام / ۲۳۵
 نمایه کتاب / ۲۵۶

یادداشت حوزه هنری گیلان

چنان‌که باید، از گذشته‌های دور سرزمین گیلان آثاری مکتوب برجای نمانده است. از دیوان شعرا گرفته تا کتاب‌های تاریخی و علمی، در نتیجه دست‌مان از منابعی درخور که به شرح احوال و آثار افراد صاحب‌نام یا شاخص پرداخته باشد کوتاه است؛ در تذکره‌ها نیز به دلایل مختلف کم‌تر با رجال و شخصیت‌های گیلانی برخورد می‌کنیم. شاید معدود باشند کسانی مثل عبدالقادر گیلانی (از عرفای قرن پنجم هجری که زادگاهش گیلان بود و سپس به بغداد رفت و در آن جا مراحل عرفان را طی کرد) که آثار و احوال او اینک در دسترس است. حتی شاعران بزرگی که در دو-سه قرن گذشته می‌زیستند نیز این گمنامی شامل حال‌شان شده است؛ آن‌چنان که دیوان اشعارحزین لاهیجی شاعر بزرگ گیلانی تا چند دهه‌ی پیش در دسترس نبود و دکتر شفیع کدکنی به‌طور اتفاقی آن را در کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی پیدا کرد.

برخی، شرایط خاص اقلیمی را دلیل از بین رفتن آثار مکتوب و حتی بناهای تاریخی در گیلان می‌دانند و برخی دیگر وجود حکمرانان محلی و جدا بودن گیلان از حکومت مرکزی را در این امر دخیل دانسته‌اند. در هر حال، با خبر بودن از پیشینه و شناخت مشاهیر علمی، ادبی، تاریخی و ... خواسته‌ی طبیعی هر ملتی است. انسانی که در پی شناخت هویت خویش است بدون تاریخ و پیشینه، در ساختار هویتی خود دچار بحران می‌شود. گذشته از آن برای نگارش تاریخ، شناخت رجال هر دوره از اهمیت به‌سزایی برخوردار است.

زنده‌یاد ابراهیم فخرایی از جمله اندیشمندان گیلانی است که این ضرورت را دریافته بود. او در این اثر می‌کوشد که رجال مشهور و مطرح این منطقه را معرفی کند. در این کتاب او در معرفی کسانی که خود با آن‌ها مواجه بوده یا افرادی که هم‌زمان با او می‌زیسته‌اند، بیشتر از معرفی آنان که با او معاصر نبوده‌اند، موفق بوده است. شاید دلیل برخی از کاستی‌ها در این بخش، عدم دسترسی به منابع و اسناد تاریخی است. با این حال هیچ‌یک از این‌ها از اهمیت و جذابیت این اثر نمی‌کاهد. به همین مناسبت جا دارد از آقای هادی میرزا نژاد موحد که علاوه بر آماده‌سازی کتاب برای نشر، ویرایش آن را نیز برعهده داشته‌اند سپاس‌گزار باشیم.

حوزه هنری این اثر را به همه‌ی علاقه‌مندان به تاریخ و فرهنگ گیلان و ایران تقدیم می‌کند.

پایگاه اطلاع‌رسانی و فروش اینترنتی
[www . artguilan . ir](http://www.artguilan.ir)

هرگونه بهره‌برداری از این کتاب منوط به اجازه‌ی کتبی از حوزه‌ی هنری گیلان است.

Any use of the this book has to be permitted by the written permission of Guilan Art Bureau.

تلفن مرکز پخش ۴-۳۳۳۴۵۵۷۱ ۰۱۳

یادداشت ویراستار

در سال ۱۳۹۱ کار بازچاپ دوره‌ی کامل نشریه‌ی «فروغ» را که به‌همت زنده‌یاد ابراهیم فخرایی در سال‌های ۱۳۰۵-۱۳۰۴ منتشر می‌شد، به سرانجام رساندم. پس از آن بود که فرزند فرهیخته‌ی ایشان، دکتر رضا فخرایی، به‌واسطه‌ی آقای غلام‌رضا فروتن با من تماس گرفتند و ضمن سپاس از بازنشر مجله‌ی پدرشان، خواستار دیداری در تهران شدند. به ملاقاتشان رفتم و ضمن دیدار، دکتر فخرایی از سر لطف دو اثر منتشر نشده‌ی ارزشمند از پدر بزرگوارشان را در اختیارم گذاشتند. نخست کتاب «مشاهیر گیلان» که در برگیرنده‌ی شرح‌حال ده‌ها تن از مشاهیر نامی گیلان است و حاوی مطالبی ناگفته و تصاویری نادیده از آن بزرگان؛ و کتاب دیگر مجموعه‌ای از ضرب‌المثل‌های گیلکی که زنده‌یاد فخرایی گردآوری کرده بود. پیرایش و ویرایش هر دو اثر بیش از یک سال زمان برد و اینک در آستانه‌ی انتشار است.

بی‌شک کتاب «مشاهیر گیلان» کتابی جامع درباره‌ی معرفی و شناخت نام‌آوران گیلان نیست و می‌توان مدخل‌های بسیار دیگری بر آن افزود، اما اهمیت این اثر در اطلاعاتی است که ابراهیم فخرایی در مورد معاصران خود به دست داده و شاید در هیچ نوشته‌ی دیگری در دسترس نباشد.

پیش از مطالعه‌ی اثر، توضیح چند نکته ضروری است:

- نویسنده در متن کتاب برای اطلاعات بیشتر خوانندگان، به‌طور مکرر به کتاب‌هایی چون: گیلان در انقلاب مشروطه، گزیده‌ی ادبیات گیلکی و گیلان در قلمرو شعر و ادب ارجاع داده است. گفتنی است که تمامی این آثار، تالیف یا گردآوریِ شخصِ ابراهیم فخرایی است که در زمان زنده بودن نویسنده توسط ناشران مختلف به چاپ رسیده و اغلب آنها بارها تجدید چاپ شده‌اند. از این‌رو نویسنده خود را از بیان شرح حال برخی اشخاص بی‌نیاز دیده و خوانندگان را به این آثارِ پیش‌نوشته‌ی خود ارجاع داده است.

• در بازخوانی و ویرایش اثر، برای رعایت امانت، دخل و تصرفی در نثر نویسنده صورت نگرفت و تنها با به‌روز کردن رسم‌الخط و اعمال تغییراتی اندک، تلاش شده است تا متنی پیراسته‌تر ارائه شود. عمده تغییرات اعمال شده در متن عبارتند از: اصلاح شیوه‌ی نوشتن پانویس‌ها، جابه‌جایی‌های اندک در جملات پیرو و پایه برای سهولت خواندن متن، اضافه کردن نام کوچک افراد به عنوان مدخل‌ها برای دسترسی آسان‌تر، رعایت ترتیب الفبایی اسامی، ذکر معنای برخی از واژه‌های دشوار در پاورقی و تغییراتی از این دست.

• برخی نقل‌قول‌ها در متن اثر با ذکر صفحه‌ی منبع ذکر شده بود اما متأسفانه از آنجا که مشخصات دقیق منابع و مآخذ کتاب و نوبت چاپ آن‌ها در انتهای دست‌نوشته‌ی زنده‌یاد فخرایی نیامده بود، ذکر شماره‌ی این صفحات هم بی‌دلیل بود، از این رو تنها به ذکر نام منبع اکتفا شد. همچنین بسیاری از منابع با چند عنوان مختلف ضبط شده بود که تلاش شد تمامی آن‌ها یکسان‌سازی شود.

• هر آنچه به متن اضافه شده یا اصلاحی در آن صورت گرفته است، در داخل علامت [ ] آمده است. تمامی پاورقی‌های کتاب از نویسنده‌ی اثر است، مگر در موارد خاص که ارثه‌ی توضیحاتی توسط ویراستار ضروری بود که تمام این توضیحات الحاقی با حرف (م) مشخص شده است. هیچ بخشی از متن اصلی کتاب حذف نشده است، مگر چند واژه به حکم ضرورت (!)، که در متن با علامت [...] مشخص شده است.

• در درستی یا نادرستی ارجاعات نویسنده به متن‌های دیگر که در پاورقی‌ها آمده، تحقیق نشده است، چرا که منابع آن‌ها به‌طور دقیق ثبت نشده و در دسترس نبود.

• برای کسانی که به نام‌ها و القاب مختلفی مشهور بودند، به صورت جداگانه نیز ارجاع داده شد، اما شکل مضبوط زنده‌یاد فخرایی نیز حتماً قید شده است. همچنین نام اصلی برخی اشخاص که تنها لقب آن‌ها به عنوان سرشناسه ضبط شده بود، در کنار مدخل اصلی آمده است. برخی از مدخل‌ها بدون نام کوچک و با یک عنوان مشترک نگاشته شده بود؛ مانند «جیلانی» و «دیلمی»، که کار یافتن یک نام مشخص را دشوار می‌کرد؛ از این رو نام کوچک یا لقب و کنیه‌ی شخص به عنوان مدخل اضافه شد تا راهگشای خوانندگان باشد.

• برخی از تأویلات و اظهارنظرهای زنده‌یاد فخرایی در این متن جای تأمل دارد و امروزه با به دست آمدن مستندات جدید می‌توان آن‌ها را تصحیح کرد و چه بسا اگر خود آن فقید نیز زنده بود، در برخی از آرای ارثه شده تجدیدنظر می‌کرد. از جمله مواردی چون: بی‌زن و فرزند بودن سید اشرف‌الدین حسینی (نسیم شمال) و یا ادعا درباره‌ی وجه تسمیه‌ی روستای «پسیخان» در

مدخل «پسیخانی». با این همه، به رسم امانت‌داری در هیچ‌یک از ادعاهای ایشان دخل و تصرفی صورت نگرفت.

• برخی توضیحات مدخل‌ها مطوّل یا غیرمرتبط با متن اصلی بود؛ در این موارد توضیحات موردنظر با ارجاع شماره به بخش پی‌نوشت کتاب انتقال داده شده است.

***

در پایان لازم است از دکتر رضا (پرویز) فخرایی که به اعتماد نسخه‌ی این اثر را در اختیار من قرار داد و جناب آقای غلام‌رضا فروتن که آماده‌سازی اولیه‌ی اثر را به سرانجام رساند، سپاسگزار باشم. همچنین سپاس از دوست فرهیخته‌ام دکتر هومن یوسفدهی که متن نهایی اثر را از نظر گذراند و نکات مهمی را یادآور شد.

با امید به آن‌که نشر این اثر در معرفی بخش کوچک دیگری از تاریخ و فرهنگ گیلان‌زمین مفید باشد.

ویراستار

ابراهيم فخرایی (۱۳۶۶-۱۲۷۸)

ابراهیم فخرایی؛ از آفخرا تا سلیمان داراب

ابراهیم فخرایی در سال ۱۳۱۷ قمری (۱۲۷۸ خورشیدی) در کوچه‌ی علی‌خان شجاع نظام محله‌ی آفخرای رشت به دنیا آمد. مدتی نام خانوادگی «رضازاده» داشت و پس از آن شهرت «فخرایی» را برگزید. جد پدری‌اش حاج حسینعلی و جد مادری‌اش کربلانی میرزا باقر رشتی بودند. جدّهی مادری‌اش، حاجیه، مشهور به کربلایی آخوند، از زنان فاضل و پرهیزگار روزگار خود بود که بر مسائل زنان محله، پاسخ شرعی می‌گفت.

پدرش حاج رضا، از بازرگانان باتقوا و خوشنام روزگار خود بود. مادرش زن دوم پدر بود که به همراه فرزندان در خانه‌ای مستقل زندگی می‌کرد. حاجی رضا را آشنایانش «حاجی بابا» خطاب می‌کردند که حجره‌ی تجارتی‌اش در «سرای شیشه‌ی کوچک» واقع در بازار بزرگ رشت، محل صلح و سازش مناقشات بود. حاجی بابا، ابراهیم را در ۵ سالگی به مکتب‌خانه سپرد تا قرآن و ترسل بیاموزد. پس از مکتب، ابراهیم به مدرسه‌ی مجدیه رفت و از آن‌جا به مدرسه‌ی اتفاق منتقل شد و دروسی چون سیاق و نصاب، هندسه و حساب و زبان‌های روسی و فرانسوی را در آن‌جا آموخت. معلم فرانسه‌اش مردی خوش‌خلق به نام دکتر رفیع بود که تأثیر بسیاری بر شاگرد خود گذاشت، چنان که ابراهیم را شیفته‌ی آموختن زبان فرانسه کرد و او در این کار تا به آنجا پیش رفت که به کار تعلیم خصوصی این زبان پرداخت. هم‌دوره‌ای‌هایش به‌سبب جثه‌ی کوچک و نحیفش او را «پتی مسیو» (کوچک آقا) خطاب می‌کردند. بعدها واژه‌های «پتی» از جلوی نامش حذف شد اما نام «مسیو» تا سال‌های سال با او همراه بود.

عزیمت دکتر رفیع (معلم فرانسه) به اروپا، نیت ادامه‌ی تحصیل در خارج از کشور را در ابراهیم تقویت کرد، اما دوستان پدر او را از اعزام فرزند به خارج برحذر می‌داشتند؛ به ادعای آن که: «مسلمان می‌رود و کافر برمی‌گردد!» سرانجام پدر راضی شد که فرزند را برای ادامه‌ی تحصیل، نه به بلاد فرنگ، که به کشوری اسلامی بفرستد.

او که با تجار شام ارتباط بازرگانی و در بیروت و صبرا اقوامی داشت، گمان برد که فرزند در آن دیار غریب نخواهد بود. پس ابراهیم در ۱۹ شعبان ۱۳۳۲ قمری (۲۱ تیر ۱۲۹۳ خورشیدی)، در ۱۶ سالگی از راه بادکوبه و اسلامبول عازم شام شد. در شام در مدرسه‌ی «پاتریارکال» که متعلق به کاتولیک‌های یونانی بود نام نوشت. اما با آغاز جنگ جهانی اول، اوضاع زمانه دیگر شد

و او به ناچار پس از هفده ماه تحصیل، از راه بغداد به ایران بازگشت. ابراهیم در رشت با اقوام دیداری تازه کرد و به قصد ادامه‌ی تحصیل به تهران رفت.

نخست در مدرسه‌ی مروی که مخصوص طلاب علوم دینی بود، با سید صالح صالح (۱۳۵۹-۱۲۷۳) هم حجره شد. پس از آن با دو دوست همیشه همراهش، علی دیلمی و میر صالح مظفرزاده، خانه‌ای در محله‌ی سرچشمه اجاره کرد. او دروس نهایی را در مدرسه‌ی سیروس گذراند و پس از آن به دارالفنون راه یافت.

این سال‌ها مصادف بود با زمزمه‌ی جنبش آزادی‌خواهانه‌ی جنگل و در همین دوران بود که یکی از سفرهایش به گیلان، به دیدار کوچک‌خان، رهبر انقلاب جنگل در گوراب‌زرمخ رفت. در پی این دیدار، فخرایی جذب نهضت شد اما به اقتضای روحیه‌ی فرهنگی‌اش اسلحه به دست نگرفت بلکه به عنوان منشی مخصوص میرزا به یاری جنگلیان پیوست و بعدها به سرپرستی معارف جنگل برگزیده شد.

در واپسین روزهای عمر نهضت جنگل، فخرایی و تنی چند دیگر از یاران جنگل به فرمان میرزا به گلونده‌رود فومن که از منطقه‌ی جنگی دور بود رفتند تا به انتظار پایان نبرد بنشینند. اما پس از چند روز در حالی که جمع آنان متفرق شده بود، فخرایی که سودای فرار به مصر را در سر داشت، در بلندی‌های قلعه‌رودخان شفت به اسارت درآمد.

در این دوره خانه‌شان در محله‌ی آفخرای رشت غارت شد و حجره‌ی تجارتی پدر نیز به آتش حریق عمده‌ی سوخت. فخرایی برای مدتی به کمک برادرانش شتافت و شعبه‌های نفت‌فروشی پدر را اداره کرد اما بر اثر فشار روس‌ها، این شعبه‌ها نیز تعطیل شد. پس از آن بود که او مدیر مدرسه‌ای شش کلاسه در انزلی شد اما در سال ۱۳۰۱ به سبب پیوستن به اعتصاب معلمان، که حقوق چند ماه‌شان به تعویق افتاده بود، از کار برکنار شد.

در این دوران که ایام فراقت بود، به اتفاق میرزا محمدی انشائی، حاجی شیخ‌علی علم‌الهدای، محمدعلی پیربازاری و کاس آقا حسام (خیاط) به فکر افتادند تا تاریخچه‌ی قیام جنگل را در کتابچه‌ای فراهم آورند و منتشر سازند. اگرچه این مهم انجام شد اما بنا به جوّ زمانه، این اثر شهریور ۱۳۲۰ منتشر نشد. در این زمان تصمیم بر آن شد تا باقی‌ماندگان قیام جنگل دور هم گرد آیند و خاطرات خود را به این متن اضافه کنند و سپس همه‌ی مطالب در اختیار محمدعلی خمامی (گیلک) قرار گیرد تا به صورت کتابی مدّون درآید. گیلک نیز این مهم را به سرانجام رساند اما خواست تا زمانی که زنده است این اثر منتشر نشود (این اثر بعدها در سال ۱۳۷۱ توسط نشر گیلکان منتشر شد).

در سال ۱۳۰۲ فخرایی امتیاز روزنامه‌ی پیام را به نام خود دریافت کرد و از این دوره بود که فعالیت مطبوعاتی خود را آغاز کرد. اما پس از انتشار طلیعه‌ی روزنامه، رئیس معارف گیلان آن را توقیف کرد. تلاش فخرایی برای رفع توقیف نشریه‌اش نتیجه‌ای نبخشید و او برای ادامه‌ی کار، سردبیری نشریه‌ی طلوع را عهده‌دار شد که مدیریتش را محمود رضا طلوع (نماینده‌ی گیلان در چند دوره مجلس) به عهده داشت. این نشریه در مدتی کوتاه نظر مردم را به خود جلب کرد. در این دوره بود که شاعر مشهور آزادی‌خواه، فرخی یزدی، که طی سفری از رشت عازم شوروی بود، به او پیشنهاد همکاری در روزنامه‌ی مشهور طوفان را داد، اما فخرایی از قبول این کار عذر خواست. هم‌زمان با این واقعه، روزنامه‌ی طلوع نیز از انتشار بازماند.

در سال ۱۳۰۳، تقی طائر، که ریاست فرهنگ گیلان را به عهده داشت، ابلاغ دبیری دبیرستان نمره یک رشت را به نام فخرایی صادر کرد. او در همین سال تألیف چند کتاب درسی از جمله اخلاق، تاریخ، گنجینه‌ی ادب و تعلیمات دینی را نیز عهده‌دار شد که تا سال‌ها در مدارس گیلان تدریس می‌شد و هم‌چنین به همکاری با نشریاتی چون فکر جوان، صورت و فرهنگ پرداخت و برای آن نشریات مقالاتی نوشت.

فخرایی در سال ۱۳۰۶ با دختر محمدآقا قاسم‌اف (شماعی) ازدواج کرد که بعدها حاصل این پیوند ۴ فرزند به نام‌های رضا، فروغ (در گذشت ۱۳۱۱)، پروین و پروانه بود.

در همین سال، فخرایی موفق شد امتیاز نشریه‌ی فروغ را به نام خود ثبت کند. او نشریه را با هزینه‌ی شخصی (حق‌التدریس، حق‌الاشتراک و از محل اجاره‌ی انبار نفت غازیان که ارث پدری‌اش بود) برای مدت یک سال انتشار داد.

نخستین شماره‌ی نشریه‌ی در دی‌ماه سال ۱۳۰۶ منتشر شد و پس از انتشار ۱۲ شماره (ده مجلد)، به دلیل مشکلات مالی از انتشار بازماند. او در همین دوران به همکاری با «مجمع فرهنگ» رشت پرداخت و در تأسیس کتابخانه‌ی ملی رشت نیز مؤثر بود.

در سال ۱۳۰۷ در پی کشمکشی دیگر، از اداره‌ی فرهنگ اخراج شد و حکم خروج از رشت گرفت. در پی این واقعه فخرایی به تهران رفت و به مدیریت مدرسه‌ی نمره ۱۷ منوچهری گمارده شد.

در سال ۱۳۱۲ در امتحان ورودی دوره‌ی دوم کلاس قضایی شرکت کرد و نمره‌ی قبولی گرفت. پس از پایان دوره‌ی تحصیل، از مدیریت مدرسه‌ی منوچهری استعفا داد و با دریافت پروانه‌ی وکالت، به رشت بازگشت و فعالیت حرفه‌ای‌اش را آغاز کرد. اما چون ادامه‌ی کارش به دلیل سوابق گذشته در رشت صلاح نبود، به قزوین رفت و پس از آن نیز در طول بیش از یک

دهه، مأموریت‌های مختلفی را در پست‌های قضایی در شهرهای اردبیل، بروجرد، آبادان، ملایر، قزوین (مجدداً) و اراک گذراند.

در سال ۱۳۲۴ که آزادی‌های محدودی در فضای جامعه ایجاد شده بود، چندتن از باقی‌ماندگان انقلاب جنگل گردهم آمدند و حزبی به نام «حزب جنگل» تشکیل دادند که فخرايي نیز چندی به عنوان دبیر به فعالیت در آن حزب پرداخت.

در سال ۱۳۲۵ ابلاغ ریاست دادگستری گیلان به نام او صادر شد، اما مأموریت اداری او در گیلان چندان نپایید و پس از آن دوباره عازم پایتخت شد و از نیمه‌ی دوم سال ۱۳۲۵ تا سال ۱۳۲۸ در شعبات استیناف پایتخت مشغول خدمت بود.

در اسفند ۱۳۲۷ به موجب ماده واحده‌ای به نام «قانون اصلاح مطبوعات» از تصویب مجلس گذشت که به موجب آن کسانی که حقوق‌بگیر دولت بودند نمی‌توانستند صاحب‌امتیاز روزنامه باشند. از این‌رو امتیاز روزنامه‌ی فروغ به همراه ۴۴ روزنامه دیگر لغو شد.

فخرايي که از نابسامانی‌های حاکم بر دستگاه‌های قضایی خسته شده بود، در تیرماه ۱۳۲۹ تقاضای بازنشستگی کرد و اگرچه وزارت دادگستری آن را پذیرفت اما شورای نخست‌وزیری آن را تأیید نکرد. در همین دوران به عضویت انجمن ضداستعمار درآمد که توسط عده‌ای از دوستانش تشکیل شده بود. در این انجمن پیرامون مسائل جاری کشور مذاکره و تبادل نظر می‌شد.

در سال ۱۳۳۰ او را به‌عنوان یکی از بازرسان قضایی انتخاب مجلس شورای ملی در حوزه‌ی شاندیز و گل‌مکان برگزیدند. پس از این بود که مأموریت‌های مختلفی به او واگذار شد که برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارت بودند از: بازرس کل کشور و نماینده‌ی دیوان کیفر استان هفتم (تیر ۱۳۳۱)، نمایندگی وزارت دادگستری در شرکت کل تلفن (۱۳۳۱)، نماینده‌ی وزارت دادگستری در هیئت حل اختلاف شهرداری تهران با مردم (دی ۱۳۳۱)، عضویت در کمیسیون رسیدگی به صلاحیت علمی و اخلاقی وکلای دادگستری (۱۳۳۱)، مأمور بازرسی دادگاه شهرستان کرمانشاه (خرداد ۱۳۳۲).

فخرايي آخرین مأموریت قضایی‌اش را در سقز و مریوان گذراند و سرانجام در آبان ۱۳۳۳ بنا به درخواست خود بازنشسته شد.

در سال ۱۳۴۳ برای نام‌نویسی دخترش در دانشگاه آمریکایی بیروت، به لبنان سفر کرد و ضمن انجام امور شخصی، با اقوام پدری دیدار تازه کرد. پس از بازگشت از این سفر بود که فخرايي به کار پژوهش و تألیف روی آورد و تقریباً باقی عمر خود را صرف این کار کرد.

کتاب سردار جنگل نخستین اثر فخرايي بود که در سال ۱۳۳۴ منتشر شد. نخستین چاپ آن

در مؤسسه‌ی اطلاعات و چاپ دوم آن توسط انتشارات جاویدان انجام شد. گیلان در جنبش مشروطیت، دومین اثر فخرایی بود که در سال ۱۳۵۲ توسط مؤسسه فرانکلین به چاپ رسید.

گیلان در گذرگاه زمان، سومین اثر این نویسنده بود که توسط انتشارات جاویدان در سال ۱۳۵۴ منتشر شد.

فخرایی کتاب گیلان در قلمرو شعر و ادب را که شامل بیوگرافی هشتاد و دو تن از شعرای متقدم و متأخر و معاصر گیلان و قطعاتی از سروده‌های آنان بود، در سال ۱۳۵۷ به چاپ رساند. گزیده‌ی ادبیات گیلکی، آخرین اثر فخرایی بود که در سال ۱۳۵۸ توسط نشر طاعتی در رشت به چاپ رسید.

از فخرایی مقالات بسیاری در نشریات فرهنگ، فروغ، یغما، نگین، ویسمن، راهنمای کتاب، طلوع، صورت، فکر جوان، وقت، البرز، گیلان ما، سایبان، طالب حق، فریاد گیلان، جنگل، داریا، اطلاعات، قیام، ایران، سیاست شرق، مسلک و نشریه‌ی کانون وکلای دادگستری به چاپ رسیده است. ابراهیم فخرایی در طول عمر پربار خود منشاء خدمات مهمی در تاریخ و فرهنگ گیلان شد و اگرچه امروز از دید یک نگاه دقیق نقادانه، انتقادهایی بر آثار او وارد است، با این همه، آثار منتشر شده‌ی او در زمانه‌ی خود، بدیع، قابل توجه و تا حدودی جسورانه بود.

این آزادی‌خواه سرشناس گیلانی، سال‌های پیری را در تهران گذراند و تا سال‌های پایان عمر نیز کانون توجه دوستان و یارانش بود و محافل و مجالس متعددی، گرد او تشکیل می‌شد. در زمان حیاتش دوستان او یادنامه‌هایی در خور شأن او تدارک و انتشار دادند.

ابراهیم فخرایی در ۱۶ بهمن ۱۳۶۶ در اثر کھولت سن در تهران درگذشت. ۴ سال بعد، در دی‌ماه ۱۳۷۰، کالبدش را به رشت انتقال دادند و در آرامگاه سلیمان‌داراب رشت، در جوار مزار مراد سال‌های جوانی‌اش، میرزا کوچک جنگلی، هم او که راه آزادی به او آموخت، به خاک سپردند.

م. م. ۵

* این یادداشت با اندکی تغییرات پیش از این در مقدمه‌ی بازچاپ نشریه‌ی فروغ منتشر شد. بیشتر اطلاعات این مقدمه برگرفته از زندگی‌نامه‌ی خودنوشت ابراهیم فخرایی با عنوان «نمادی از یک زیست» است.
منبع: یادگارنامه‌ی فخرایی، به کوشش: رضا رضازاده لنگرودی، تهران: نشر نو، ۱۳۶۳، صص ۲۳۲-۱.

پیش‌گفتار مؤلف

سرزمین خصب و پربرکت گیلان که سابقاً از لحاظ فراوانی نعمت «دارالبرکه» نامیده می‌شد، به‌طوری که تاریخ نشان می‌دهد و از سفرنامه‌ی سیاحان و کسانی که از این منطقه عبور نموده‌اند برمی‌آید؛ از قدیم و ندیم به مناسبت آب و هوا و رونق اقتصادی ثروت و مکنت سرشار و وفور منابع طبیعی‌اش، مرکز مهم تجارت و مبادلات و ارتباطات بین‌المللی بوده و به همین جهت مطمئن نظر سوداگران و بازرگانان جهان قرار داشته است و از سوی دیگر مورد هجوم قبایل وحشی و گردن‌کشان داخلی واقع گردیده، به فقد امنیت و رواج هرج و مرج دچار بوده است. اگر ویرانگری‌های خارجی و قتل و غارت‌های داخلی نبود و گیلان کارگردانان دانا و دل‌سوز و مدبران قدرتمند دل‌آگاهی می‌داشت، می‌توانست زمام امور منطقه را هم‌چون یک قلعه‌ی مستحکم نظامی به کف کفایت خویش بگیرد و حفظ و حراست نماید و قادر بود از نظر شرایط مساعد محیط و مواهب طبیعی فصول و چشم‌اندازهای باشکوه‌اش، هم‌چون بسیاری از نقاط سرسبز جهان، جای امن و آسایش و مهد رفاه آرامش باشد، و زندگی ساکنینش را برطبق دلخواه‌شان گوارا و دل‌انگیز و لذت‌بخش سازد.

زهی تأسف که گیلان در اعصار گذشته و در قرون تاریک جهل و بی‌خبری، به شهادت مندرجات تاریخ، همواره بی‌ثبات و ناامن و دست‌خوش آشوب و قتل و غارت سرکشان داخلی و مهاجمات خارجی بوده؛ تا جایی که باعث گردید تعدادی از ساکنین‌اش، زادگاه‌شان را ترک و به نقاط دوردست پناهنده شوند و همان‌جا توطّن اختیار نموده، منشأ آثاری گردند که امروز باید وصف حال و وضع زندگی‌شان را از زبان و قلم دیگران بشنویم و بخوانیم.

تعداد بیشتری هم که قدرت تحرّک و خروج از منطقه را نداشتند، اجبار یافتند در زادگاه‌شان باقی‌مانده و قلمرو و قدرتمندان خشن و ناباب خود را با اوضاع و احوال زمان تطبیق داده، با بخور و نمیر و انکار صوفیانه، روزگار را به خفت و خواری و تلخی و ناکامی بگذارند و دلشان خوش باشد از این‌که راه اعراض از زندگانی دنیا را می‌پیمایند و تنها فکر و ذکرشان متوجه

نعیم و عقبی‌ست، و حال آن‌که بودند در میان همین جمعیت کسانی که با تعلیمات و ارشادات معنویشان، راه و رسم یک زندگی صحیح و معقول را ارائه می‌دادند و افکار عموم را به حقایق واقعیات رهنمون می‌شدند که ماحصل آن، تعلیمات آزادی و مبارزه در راه حیات، بهره‌مندی از مواهب طبیعت و تلاش برای بقاء نفس و عدم تجاوز به حقوق دیگران بود؛ که سعادت و نیک‌بختی و فلاح و رستگاری بشر در به‌کار بردن این صفات نهفته است و هم اکنون نیاز جامعه‌ی امروزی گیلان به وجود این افراد نیک‌اندیش و واقع‌بین و راهنمایان و کارگردانان شایسته و روشنفکر، به قوت هرچه تمام‌تر احساس می‌شود.

نام کتاب و وجه تسمیه‌ی آن: سال‌ها بود که به نگارنده تکلیف می‌شد کتابی به نام، «دانشمندان گیلان» تألیف نمایم؛ زیرا گفته می‌شد کتابی بدین نام، تاکنون تألیف و تدوین نشده است. مقالات و رساله‌هایی که در این باب نگاشته شده کوتاه و مختصر و علاوه بر این که عطش دانشجویان را سیراب نمی‌کنند، متفرق و پراکنده‌اند و دسترسی دانشجویان به آن‌ها دشوار و تا حدودی نامقدور است. نسل جدید و جوانان عصر انقلاب، هنوز به هویت اجداد و نیاکانش پی نبرده و همشهریان دانشمندش را به‌درستی نمی‌شناسد و از آثار و شرح زندگانی‌شان بی‌خبر است. می‌گفتند استادان بزرگی چون پورداود و دکتر محمد معین، که روانشان شاد باد، همه‌ی فضل و کمال و معلومات و اطلاعات و منابع فراوانی که در اختیار داشته و علی‌التحقیق صلاحیت شایستگی این امر را بیش از هرکس دیگر دارا بودند، به‌علت اشتغالات دانشگاهی‌شان، فرصت پرداختن به گیلان ما را در نیافتند و چه بسا که اهتمام تو، بتواند ثمربخش واقع شده، این نقیصه را رفع و مافات را جبران نماید. لیکن حقیر به دلایلی چند، خود را حریف این میدان نمی‌دیدم؛ زیرا که در دوران شباب که فرصتی برای یافتن منابع و مراجعه به کتابخانه وجود داشت، به علل گوناگون و از جمله‌ی آن‌ها تصدی خدمات دولتی، مجالی برای پرداختن به این گونه امور باقی نمی‌گذاشت. اکنون که دوران کهولت و ناتوانی فرا رسیده و ضعف و بیماری دامنگیر است، طبعاً تحقق این مسئله نه فقط آسان نخواهد بود، بلکه سخت و دشوار و حتی نامیسر و غیرمقدور است.

از این گذشته منابعی که به شکل کتاب‌های خطی و دست‌نویس از دانشمندان ایرانی و گیلانی وجود داشته، اکنون وجود ندارند. فرضاً اگر وجود داشته باشند به علت مهاجرات خارجیان یا کشمکش‌های داخلی یا علل و جهات دیگر باید سراغشان را در موزه‌ها و کتابخانه‌های معتبر خارج کشور گرفت، که در ویتترین‌های شفاف برق می‌زنند و یا در قفسه‌های مرطوب و غبارآلود کتابخانه‌های داخلی خودمان، که طعمه‌ی حشرات و بیدند، و در هر حال در دسترس استفاده‌ی

عامه قرار ندارند. دیگر آن که عقیده و سلیقه‌ی افراد و جماعات، با تغییر و تحولاتی که در اوضاع جهان روی می‌دهد، تغییر می‌یابد. سابقاً علم (=دانش) را به دو چیز منحصر ساخته می‌گفتند: العلم علما، علم‌الابدان و علم‌الادیان؛ لیکن امروز به حکم تغییر و تحولاتی که در جهان زندگی حاصل شده، دانش‌های دیگری را نیز بدان افزوده‌اند؛ مانند علوم زیست‌شناسی، جامعه‌شناسی، هنر و ادبیات، طبیعیات و ریاضیات، فیزیک و شیمی، هیت و نجوم، مکانیک و الکترونیک، تاریخ و جغرافی، علوم سیاسی و نظامی و کامپیوتری و علوم و فنون مختلفی دیگر که تنها با دارا بودن این قبیل دانش‌ها امکان زندگی در دنیای پرآشوب بیشتر خواهد بود و بشر خواهد توانست در پرتو این قبیل علوم، گلیم زندگی نوین را از آب بیرون بکشد و خدمت بیشتر و بهتری به هم‌نوعان خویش بنماید.

بنابراین، به منظور تلقین عقاید و نظرات سابق و لاحق، ترجیح داده شد که واژه‌ی «دانشمندان» را به واژه‌ی «مشاهیر» تبدیل کنیم که هم شامل فضلا و دانشمندان و حکما و عرفا و فلاسفه باشد و هم افراد مشهور غیردانشمند، یعنی ناخلفان و رفوزه‌شدگان (افرادی که اصالت گیلانی بودنشان را از دست داده‌اند) را در بر بگیرد تا معرفتی درباره‌ی آنان نیز حاصل شود.

از این قرار مجموعه‌ی حاضر، چیزی به جز یک شناسنامه نیست، فهرست است؛ فتح بابی است برای اهل تحقیق و کسانی که مجذوب و شیفته‌ی این گونه امورند؛ به‌خصوص دانشجویان بااحساس منطقه، که در این زمینه کار کنند، به روزگاران گذشته بیاندیشند، اسلاف و نیاکانشان را که هریک به نوعی، در پرورش استعداد و تقویت اندیشه و بهبود زندگی‌شان سعی و کوشا بوده یا نبوده‌اند، دردها و رنج‌های هم‌وطنانشان را تسکین می‌داده یا نمی‌داده‌اند، بشناسند و بر نسل‌های آینده بشناسانند. از ما همین قدر بر می‌آمد که اسامی آن‌ها را یادداشت کنیم و مشخصات کسانی را که می‌شناخته‌ایم و یا در کتب و مجلات دیده‌ایم، ثبت نماییم و از میان آن‌ها، تنها به شرح احوال کسانی بپردازیم که هم‌زمان بوده یا از اقوام و بستگان صلاحیت‌دارشان شنیده یا ضمن مطالعه‌ی نشریات و دواوین و تذکرها به ذهن سپرده‌ایم. مشاهیر را که به شرح احوالشان واقف نبوده و تنها به ذکر نامشان اکتفا شده، به عهده‌ی اهل تحقیق واگذاریم تا با بررسی‌های کامل و جامع‌الاطراف، موضع هر یک را در اجتماع معین و مشخص سازند. بدین قرار مجموعه‌ی حاضر شامل گروه هفت‌گانه‌ی زیر خواهد بود:

۱. کسانی که با گفتار و لردم‌نشی‌شان الگوی انسانیت به شمار می‌آمده‌اند؛
۲. افرادی که به‌عنوان معلّم و آموزگار یا خطیب و سخنران و اهل تربیون، یا قطب و مرشد و پیشوا، مردم را ارشاد و آن‌ها را به تخلّق اخلاق حمیده و حُسن معاشرت تشویق و توصیه می‌نموده‌اند؛

۳. مدرسین مدارس و حوزه‌های علمیه؛

۴. مصنفین و نویسندگان کتاب؛

۵. فلاسفه و حکما و عرفا و هنرمندان و آزادی‌طلبان؛

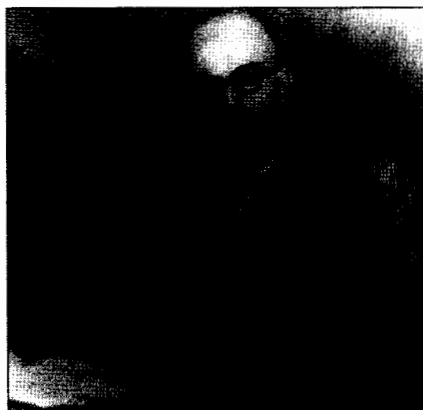
۶. افراد دلسوزی که با معلومات و تجربه و همت مردانه‌شان به مداوای بیماران و ترفیه احوال بینوایان شتافته‌اند؛

۷. بدگوه‌ران و سکه‌های قلب اجتماع.

با این توضیحات که مشمولین ردیف‌های یک تا شش، در حقیقت پاسداران دین و دانش و مسلمین کار و کوشش و مروجین دانایی و توانایی‌اند و اقتضا دارد که مورد قدردانی و حق‌شناسی واقع شوند، خدماتشان را ارج نهیم و یادشان را گرامی بداریم.

در پایان مقال، ذکر این مطلب ضروری‌ست که هیچ یک از مشاهیر این مجموعه در جمع زندگان حضور ندارند و زیر خروارها خاک خفته‌اند و اسامی‌شان به همان صورتی که در زمان حیات مشهور بوده فهرست شده‌اند؛ مانند جیلی، جیلانی، گیلی، گیلانی، دیلمی، دیلمانی، رشتی، شفتی، لاهیجانی و غیره، که همه در یک ردیف متعلق به منطقه‌ی جغرافیایی گیلان‌اند. دیگر آن‌که ادعایی نشده است و نمی‌شود که نام همه‌ی مشاهیر متقدم و متأخر در این فهرست آمده باشد و آنچه آمده کامل باشد؛ ولی این امیدواری هست که دانش‌پژوهان هم‌ولایتی، تلاش ما را در شناخت نیاکان خیرخواه و نیک‌اندیش و خدمتگزار دنبال کنند و کمبودها و نارسایی‌های این مجموعه را با فعالیت‌های فرهنگ‌پرورانه‌ی خویش جبران نمایند.

ابراهیم فخرائی

آستانه‌ای، حاجی عبدالله

فرزند حاجی آقایی، در سال ۱۲۷۰ شمسی در آستانه اشرفیه به دنیا آمد. از بازرگانان مشهور گیلان که خود و پدرش به معاملات پيله و خرید و فروش ابریشم در رشت اشتغال داشته، حجره‌شان در سرای ملک بود. وی از بازرگانان متدین و باتقوا و عضو اطاق تجارت رشت و عضو انجمن شهر بود که بیشتر شهرت و معروفیتش را رهین سلامت نفس و خیرخواهی و محبت به نوع [بود] و تکیه به اموری می‌نمود که کاملاً به نفع عام پایان می‌یافت. نامبرده تحصیلات قدیمی کافی داشت. در خدماتی که مربوط به زادگاهش مطرح یا خود مطرح می‌نمود، همواره پیش‌قدم بود و شرکت فعالانه داشت. بیمارستان کنونی آستانه اشرفیه و گورستان معروف این شهر از احداثات اوست. در توسعه و آبادی شهر سعی وافیه مبذول می‌داشت و عاشق زادگاهش بود. مسجد بازار از یادگاری‌های اوست. موقوفاتی نیز برای مسجد و بیمارستان گذاشته که اکنون به وسیله‌ی امنای محل اداره می‌شود. نظارت بر موقوفات را یکی از فرزندان، حاجی مهدی آستانه‌ای، که اعمال خیرخواهانه‌ی پدر را دنبال می‌کند به عهده دارد.^۱

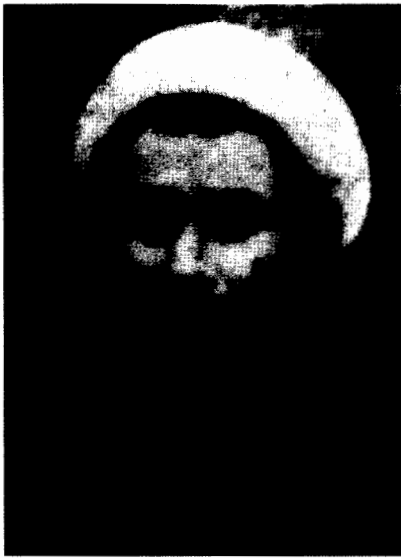
حاجی عبدالله در سال ۱۳۵۰ شمسی در رشت درگذشت و مجالس فاتحه و تذکر متعدد در رشت، آستانه، لاهیجان، صومعه‌سرا، تهران و شفت از طرف علاقه‌مندان به او در سوگواری‌اش تشکیل یافت.

---

۱. مهدی آستانه‌ای فرزند حاجی عبدالله آستانه‌ای، متولد سال ۱۳۰۶ در بهمن سال ۱۳۷۸ در رشت درگذشت و در بخش ورودی مسجد بازار آستانه اشرفیه به خاک سپرده شد. کتاب دو عروسی از وی به چاپ رسیده است. (م)

آقا بزرگ، حاجی ← حاجی آقا بزرگ
آلبانی کیش درّه‌ای، حسن ← معین‌الرعا یا

آمن، حاجی شیخ محمد حسن

فرزند افتخارالعلماء رشتی، شخصیت آزادی‌خواه دوران مشروطیت و از هم‌قدمان شادروان کوچک جنگلی در نهضت جنگل که در کودتای انقلابیون سرخ در ذیقعدۀ ۱۳۳۸ قمری، از طرف عمال کودتا دستگیر و زندانی گردید. کسی که هنگام ورود حاجی مخبرالسلطنه هدایت (استاندار آذربایجان) به رشت و در برنامه‌ی ملاقاتِ وجوه اهلّی از او در عمارت شهرداری رشت که دست هریک را که به او معرفی می‌شد [می‌فشرده]، او دست هدایت را رد کرد و گفت: «من به کسی که دستش به خون خیابانی آلوده است، دست ارادت نمی‌دهم»، که منظورش شیخ محمد خیابانی، آزادی‌خواه نامی تبریز بود که در

حیاتش علیه حکومت مرکزی [مبارزه کرد و] در دوران استانداری حاجی مخبرالسلطنه به قتل رسید. هدایت از این گفتار پُکر گشت و بدون این‌که چیزی بگوید، رد شد. آمن، یکی از اُمَنای بعدی کتابخانه‌ی ملی رشت و از فعالین گسترش کتابخانه و فرهنگ گیلان به شمار می‌رفت.

آموزگار، میرزا ابوطالب

اهل رودبار (زیتون)، ساکن بندرانزلی که شغل اولش صراف‌ی بود. بعداً به خدمات فرهنگی اشتغال ورزید و ناظم مدرسه‌ی رشدیه انزلی شد که مدیریتش را گریگور یقیکیان به عهده داشت. سپس بعد از سیدحسین نیکخو (عنایت) به ریاست معارف انزلی منصوب گردید. چندی هم کفالت ریاست معارف و اوقاف استان گیلان را پس از حسن قریت عهده‌دار شد. در سنین بازنشستگی نام خانوادگی‌اش را از آموزگار به «عرفانی» تبدیل کرد.

یکی از فرزندانش اسماعیل [عرفانی]، سالیان دراز مشاور اقتصادی بانک ملی مرکزی بود. فرزند دیگرش، دکتر ابراهیم عرفانی به مداوای بیماران کشور اشتغال داشت.